

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.567.28

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

INSTITUTIONAL REGULATION OF HOUSEHOLDS BEHAVIOR

Катаранчук Г.Г.

аспірант кафедри економічної теорії,
менеджменту й адміністрування,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено місце і роль домогосподарств в інституційній структурі економіки. Визначено принципи інституційного аналізу домогосподарств, здійснено оцінку впливу суспільних інститутів на функціонування домашніх господарств України. Обґрунтовано вплив ефективності функціонування формальних інститутів, особливо механізмів державного регулювання економіки та соціальних відносин, на економічну поведінку домогосподарств. Виявлено проблему негативного впливу неформальних інститутів на функціонування домашніх господарств. Запропоновано підходи до удосконалення інституціонального механізму формування моделі оптимальної поведінки сучасних домогосподарств.

Ключові слова: домашні господарства, економічна поведінка домогосподарств, суспільні інститути, довіра до суспільних інститутів, неформальні суспільні інститути.

В статье исследуются место и роль домохозяйств в институциональной структуре экономики. Определены принципы институционального анализа домохозяйств, осуществлена оценка влияния общественных институтов на функционирование домашних хозяйств Украины. Обосновано влияние эффективности функционирования формальных институтов, особенно механизмов государственного регулирования экономики и социальных отношений, на экономическое поведение домохозяйств. Выявлена проблема негативного влияния неформальных институтов на функционирование домашних хозяйств. Предложены подходы к совершенствованию институционального механизма воздействия на поведение современных домохозяйств.

Ключевые слова: домашние хозяйства, экономическое поведение домохозяйств, общественные институты, доверие к общественным институтам, неформальные общественные институты.

The article investigates the place and role of households in the institutional structure of the economy. The principles of institutional analysis of households are determined, an estimation of influence of social institutes on functioning of Ukrainian households is made. The influence of the functioning of formal institutes, especially the mechanisms of state regulation of the economy and social relations, on the economic behavior of households is substantiated. The problem of the negative influence of informal institutes on the functioning of households was revealed. Approaches to the improvement of the institutional mechanism for forming the model of optimal behavior of modern households are proposed.

Keywords: households, economic behavior of households, public institutions, trust in public institutions, informal social institutions.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні ринкові економічні відносини характеризуються їх поєднанням із неринковими механізмами регулювання. Це дає змогу враховувати недоліки ринку та спрямовувати економічні відносини на більш ефективну реалізацію економічних цілей усіх суб'єктів економіки. Обґрунтування підходів для інсти-

туціонального регулювання поведінки домашніх господарств є дуже важливим із погляду розроблення теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів впливу на оптимізацію моделей цієї поведінки в умовах, що створюються у зовнішньому середовищі домогосподарств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми

і на які спирається автор. На думку інституціоналістів, починаючи ще з Т. Веблена, предмет економічної науки має бути взаємодія економічних і неекономічних чинників соціально-економічного розвитку, структурно-організаційні аспекти економічного механізму та функціонування економічної системи загалом. Вплив цих чинників може виявлятися у сфері господарювання не лише опосередковано, але й безпосередньо, тобто бути стимулом, умовою, мотивом економічної поведінки.

Відповідно до сучасного неінституціонального напряму домогосподарство розглядається як інститут, що сприяє зниженню трансакційних витрат, насамперед за рахунок кооперації праці членів домогосподарства, сприяє зниженню ризиків унаслідок оптимізації внутрішньосімей-

ного споживання за рахунок об'єднання ресурсів, а також на основі таких зовнішніх чинників, як захист прав власності, захист конкуренції, соціальний захист, що забезпечуються сукупністю інституціональних механізмів їх функціонування на макрорівні.

Інституційний підхід у поясненні поведінки домогосподарств характеризується такими властивостями: 1) велика увага приділяється внутрішній структурі домогосподарства, мотивам його поведінки у прийнятті рішень; 2) домогосподарство вивчається як господарюючий суб'єкт, «вписаний» у відповідну соціальну структуру, не може бути незалежним від зовнішнього впливу; 3) зовнішнє середовище щодо домогосподарств характеризується невизна-

Рис. 1. Домогосподарство в інституційній структурі економіки

Примітка. Авторська розробка

Таблиця 1

Вплив суспільних інститутів на функціонування домашніх господарств

Критерій	Вид інститутів	Інститути, що впливають на поведінку домогосподарств як суб'єктів ринкових відносин
Залежно від ступеня формалізації	Формальні (включають політичні, економічні правила і контракти)	Законодавство і правова система; захист прав власності; соціальна відповідальність держави, бізнесу, громадянського суспільства; соціальне партнерство; інфорсмент контрактних зобов'язань; механізм регулювання підприємницької діяльності; соціальні інститути (у т. ч. система освіти та науки, охорони здоров'я, соціального захисту, професійної підготовки); механізм регулювання конкуренції; інститути банківсько-кредитної системи; система оподаткування; механізм регулювання ринку праці; умови для інвестиційної діяльності; система страхування; державні гарантії тощо
	Неформальні (суспільні правила, що видозмінені внаслідок неефективності офіційних інститутів)	Культура, традиції, норми поведінки економічних суб'єктів; національна економічна ментальність; ставлення до праці та бізнесу; інституційні очікування; ступінь довіри і чесності в суспільстві; інститут підприємницької етики; звичаї ділового спілкування; ринкова культура чиновників; рівень корупції тощо

Примітка: складено автором

ченістю та обмеженістю в можливостях збору та обробки інформації, тому при прийнятті багатьох важливих господарських рішень вибір домашніх господарств є дуже ризикованим, може означати матеріальні і моральні втрати; 4) потреби, інтереси та цільові пріоритети домогосподарств значно залежать від доступності коштів для їх досягнення, що багато в чому задається інституціональним простором.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Мета статті – визначити місце і роль домогосподарств в інституційній структурі економіки, обґрунтувати принципи інституційного аналізу домогосподарств та здійснити оцінку впливу суспільних інститутів на функціонування домашніх господарств України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У поясненні економічної поведінки домогосподарств у сучасних ринкових умовах важливо пам'ятати, що цілі домашніх господарств, зосереджені на забезпеченні добробуту та реалізації економічних інтересів, не можуть бути повністю реалізовані лише через ринок. Це пояснюється тим, що домогосподарства є інституціональними суб'єктами і у цьому статусі вступають в економічні відносини з іншими суб'єктами (рис. 1). З огляду на багатоаспектність наведених на рис. 1 характеристик домашніх господарств, інституційний аналіз домогосподарств має спиратися на такі принципи:

1. Вивчення домогосподарства як соціально-економічної системи (інституту ринкової економіки).

2. Урахування взаємозв'язку соціальних процесів, що відбуваються на макро- і мікрорівнях, вивчення впливу соціальних механізмів на зміну інститутів та місця інституційних змін на соціальні процеси, що відбуваються у функціонуванні домогосподарств.

3. Обґрунтування міри автономності домогосподарств та їх залежності від макроекономічних та макросоціальних процесів, визначення умов та механізмів їх незалежності.

4. Вивчення реальних умов функціонування та потенційних можливостей їх покращення під впливом інституційних змін.

5. Врахування того, що ресурси та потенційні можливості різних домогосподарств є різними.

6. Характер поведінки домогосподарств залежить від низки чинників, характеризується можливістю вибору стратегій поведінки із декількох альтернатив, тому дослідження цієї поведінки має ґрунтуватися на ґрунтовній емпіричній основі.

7. Інституційний аналіз поведінки економічних суб'єктів в умовах кардинальних змін буде більш продуктивним, якщо брати до уваги не тільки власне економічну сферу, а й значно ширше інституційне середовище, залучене у процес трансформації (політичний, соціальний, культурний складники).

Визначальну роль у функціонуванні домогосподарств, на наш погляд, відіграє той інституційний порядок, що формується у результаті їх взаємодії з інституціональним середовищем. У таблиці 1 наведено види суспільних інститутів, що здійснюють важливий вплив на функціонування домогосподарств як суб'єктів ринкової економіки та визначають їх поведінку.

Наведені у табл. 1 формальні та неформальні інститути у реальному житті поєднуються між собою. У різних сферах господарського життя можуть переважати одні або інші. Ступінь зрілості певного інституту або його ефективність зумовлює той або інший тип економічної поведінки домогосподарств. Якщо, наприклад, виникають проблеми неефективності використання певного формального інституту, то він частково або повністю замінюється неформальними зв'язками чи відносинами. Оскільки повністю формалізувати усі економічні відносини неможливо, мова йде про більшу або меншу ступінь взаємозаміни або співіснування різних видів інститутів.

Інституціональний порядок функціонування домашніх господарств, що склався в Україні, не є ефективним. Домогосподарства значною мірою не довіряють наявним суспільним інститутам. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року, свідчить, що серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66% опитаних), церква (63,3%), Збройні Сили України (55,9%), Національна гвардія України (49%), добровольчий рух (територіальна оборона) (45,2%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (45%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значущому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє.

Президенту України довіряють лише 22% опитаних, не довіряють – 71,9%, Уряду – відповідно 12,8% і 81,9%, Національному банку – відповідно 11,7% і 81,5%, Верховній Раді – відповідно 9% і 86,6%, прокуратурі – відповідно 9,5% і 83,3%, судам – відповідно 7% і 86,6%. Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3% опитаних, не довіряють – 64,8%. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 7,9% опитаних, не довіряють – 87%. Вкрай низький рівень довіри мають також політичні партії (відповідно 8,6% і 83,5%), комерційні банки (відповідно 10,4% і 83,9%), засоби масової інформації Росії (відповідно 3,4% і 85,2%). Дії Президента України повністю підтримують 4,4% опитаних, підтримують окремі дії – 39,1%, не підтримують – 51,7%. Дії Уряду – відповідно 2,4%, 29%, 61,9%, дії Прем'єр-міністра – відповідно 3,9%, 31,3% і 57,9%, Верховної Ради України – відповідно 1,9%, 25,2%, 67,5%, Голови Верховної Ради України – відповідно 2,7%, 25,1%, 62%, Національного банку України – 2,3%, 17,3%, 67,3% [15].

Причинами недовіри домогосподарств суспільним інститутам в Україні є об'єктивні та суб'єктивні чинники, такі як політична, економічна та соціальна криза; недостатньо ефективна соціальна політика держави; неефективність економічних взаємозв'язків між суб'єктами ринкових відносин, суперечність інтересів, монополізація економіки; корупція та обмеженість економічної свободи; незручні умови регулювання бізнесу, недоступність ресурсів; недовіра до влади; недостатність коштів для заощаджень, інвестицій, придбання житла, автомобіля, меблів та ін.; неефективність умов для здійснення підприємницької діяльності; недоступність ринкової інформації; нерівномірність у масштабах власності та володінні ресурсами; бідність, нерівність у доходах; різниця у складі сім'ї, здоров'ї, здібностях; неоднаковість шансів в отриманні освіти, місця роботи та інші.

Аналіз ефективності функціонування формальних інститутів, особливо механізмів державного регулювання економіки та соціальних відносин, свідчить про особливості поведінки українських домогосподарств.

1. Поведінка, спрямована на виживання в умовах, що склалися. Трохи більше третини українців (35%) готові терпіти подальше зниження рівня свого життя заради кінцевого успіху реформ (із них 11% готові терпіти стільки, скільки потрібно, а 24% – не більше року). Натомість кожен третій не може терпіти далі, бо його матеріальне становище нестерпне вже зараз, а кожен четвертий – бо не вірить в успіх реформ. Третина населення, яка згодна певний час терпіти матеріальні труднощі заради реформ, залишається стабільною принаймні з липня 2015 року. Щоправда, у грудні 2014 року готових терпіти було більше – 45%.

2. Сподівання на державу, допомогу інших країн, систему соціального захисту населення, обмеження впливу монополій на ціни і тарифи. Головними рушіями реформ населення вважає уряд (33,5%), президента (29,5%), громадські організації, волонтерів (23%), країни Заходу (21%), населення (19%). Порівняно з 2015 роком майже вдвічі зросли сподівання на країни Заходу як рушіїв українських реформ (позитивний баланс щодо ролі у реформах у країн Заходу: з +9 до +19%).

3. Надія на власні сили, на громадянське суспільство. Найкращим балансом ставлення громадян у контексті впливу на проведення реформ можуть похвалитися громадські організації та волонтери: 23% вважають, що вони сприяють реформам, і лише 1% – що вони чинять їм опір. Позитивний баланс отримало також населення України загалом: 19% вважають його рушієм реформ і лише 2% – гальмом. У позитиві також вчені, науковці (+8%), уряд (+2%), президент (+3%). Найбільш негативний баланс впливу на реформи у державних чиновників (-47%), та олігархів (-44%). У негативі також вплив Росії

(-15%), політичних сил, які утворюють більшість у Верховній Раді (-12%), та тих, що в опозиції (-12%), правоохоронних органів (-7%).

5. Втрата впевненості у майбутньому. На думку громадян, у більшості сфер життя становище в Україні в 2016 році істотно погіршилося. Найбільш негативні зміни сталися у рівні цін та тарифів – тут погіршення зазначили 88,5% населення, в економічному становищі України (77%), у рівні стабільності (75%), упевненості громадян у завтрашньому дні (74%), рівні добробуту родини (73%), у ставленні громадян до влади (72%). Єдиною сферою, де громадяни відзначили поліпшення ситуації, є обороноздатність країни – зміни на краще позначили 40% населення (на гірше – 21%). Порівняно з 2014 роком у деяких сферах погіршення ситуації стало фіксуватися менше: у міжнародних стосунках (наприкінці 2014 року погіршення ситуації відзначали 40% населення, наприкінці 2016-го – 24%; у соціальному захисті (71% і 49%); у пенсійному забезпеченні (63% і 49%); в оплаті праці (76% і 54%); у становищі російського населення (29% і 17%); у становищі україномовного населення (25% і 16%); у становищі етнічних та релігійних меншин (22% і 15%). Якщо порівняти з 2015 роком, то найбільші зміни на гірше громадська думка відзначила у ситуації із злочинністю (у 2015 році погіршення відзначали 47% населення, у 2016-му – 62%), пенсійному забезпеченні (40% і 49%), соціальному захисті (40% і 49%) [1; 14].

Наведені оцінки зовнішнього середовища та особливості поведінки домогосподарств у цих умовах свідчать про те, що вибір економічної поведінки окремо взятого домогосподарства піддається впливу з боку мікро- та макроекономічного, соціального й інституціонального середовища, значним чином залежить від взаємодії з іншими економічними суб'єктами. В умовах обмеженості ресурсів домогосподарство змушене визначати для себе пріоритетність цілей. Вибір включає значущі для домогосподарства об'єкти досягнення – зростання добробуту (рівня життя), гарантію зайнятості, цікаву за змістом економічну діяльність, творчість, можливість рухатися по соціальній драбині вгору, доступ до влади, соціальних і культурних цінностей, отримання освіти, соціальних гарантій.

Вибір підходів та принципів економічної поведінки залежить від конкретної економічної ситуації, у якій функціонує домогосподарство, від інституціональних норм, що зумовлюють цю лінію поведінки. Від якості інституційного середовища залежить і спрямованість поведінки домогосподарств. Вони завжди прагнуть реалізувати власні інтереси.

Інституційний підхід містить можливості виявлення ступеня «ринковості» або «антиринковості» поведінки домогосподарств. Поведінка, повністю орієнтована на ринкові відносини, характеризується тим, що задоволення

власних потреб домогосподарств здійснюється через взаємовигідний обмін благами (тобто «ринковим способом»), а не шляхом самозабезпечення, неформальних взаємин з іншими суб'єктами (родичами і т. д.). Відхилення від ринково орієнтованої поведінки можуть приймати такі форми, як:

1. Поведінка, орієнтована на «домашню економіку», коли домогосподарство прагне до повної відокремленості від інших господарюю-

чих суб'єктів (за винятком родичів, сусідів, друзів та ін.).

2. Поведінка, орієнтована на «ієрархічну економіку», що передбачає нерівноправні відносини домогосподарства з іншими суб'єктами залежно від місця в ієрархічній соціальній системі.

3. Поведінка, орієнтована на «тіньову економіку», пов'язана з порушенням формальних правил господарської діяльності.

Таблиця 2

Ефективність функціонування соціальних інститутів в Україні у 2016 році

Показники	Ступінь досягнення поставлених цілей
Зростання добробуту громадян	Показники добробуту українців за 2016 рік скоротилися на 18,5%
Рівень заробітної плати	Рівень заробітної плати в Україні є найнижчим серед європейських країн; розмір мінімальної зарплати до кінця 2016 р. (1450 грн.) становив лише 27% середньої зарплати (5358 грн.), (рекомендації МОП – не менше 50%, у країнах ЄС – 60%); 19,4% працюючих українців належать до категорії бідних. У 2017 р. мінімальна зарплата становить 3200 грн., середня зарплата – 5887 грн.
Пенсійне забезпечення	Мінімальна пенсія – 1130 грн. (з травня 2016 р.) становить лише 51% фактичного прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Дефіцит ПФ (145 млрд. грн.) покривається з державного бюджету України; більшість пенсіонерів знаходяться за межею бідності – з 12 млн. пенсіонерів 8 млн. отримує тільки мінімальну пенсію 1312 грн. (з травня 2017 року), яка становить лише близько 50% вартості «споживчого кошику». З 2017 року мінімальний споживчий кошик становить 2800 грн.
Ситуація на ринку праці	Рівень зайнятості населення оцінювався у 56,7%; рівень безробіття (за методологією МОП) зріс із 9,2% до 9,4%; число претендентів на одне робоче місце варіювалося від 13 до 19 осіб; близько 40% усього ринку праці продовжують перебувати в тіньовому секторі
Політика виплат субсидій	Після встановлення з 1 травня 2016 р. єдиної ціни на газ для всіх категорій споживачів кількість сімей, які потребували отримання субсидій, зросла до 9 млн.; витрати державного бюджету на виплату субсидій становлять близько 4-6% загального обсягу видаткових статей
Реформа охорони здоров'я	Загальний відсоток фінансування з урахуванням усіх відомств становить 2,8% ВВП (прийнятна норма – 5%). Не здійснено структурну реорганізацію системи медичного обслуговування. Зокрема, не створено центр реформ у системі охорони здоров'я для моніторингу та оцінки їх ефективності, не забезпечено рівних прав щодо діяльності медичних закладів усіх форм власності та різного підпорядкування, не створено умов для вільного доступу всіх постачальників на ринок гарантованих державою медичних послуг.
Децентралізація соціальних послуг	Право на пільги мали близько 20 млн. українців (приблизно 40% населення), що вдвічі перевищує чисельність платників до соціальних фондів (10,5 млн. осіб).
Освітня політика	14 грудня 2016 р. Кабінет Міністрів схвалив Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». Головна мета реформи – наблизити середню освіту до реальних потреб практичної діяльності і подальших етапів соціалізації молоді людини.
Умови ведення бізнесу	Україна за рік покращила свою позицію в рейтингу легкості ведення бізнесу лише на 1 позицію, піднявшись із 81 місця на 80 місце. Позитивні зрушення експертами відзначено лише в 2 із 10 основних компонентів дослідження – «Захист прав міноритарних інвесторів» та «Забезпечення виконання контрактів». Негативними факторами для ведення бізнесу у нашій країні визначено (в порядку зменшення): корупцію, політичну нестабільність, інфляцію, неефективну державну бюрократію, ускладнений доступ до фінансів, часту зміну урядів, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, регулювання валютного ринку, невідповідну якість інфраструктури, обмежувальне регулювання ринку праці, недостатню здатність до інновацій, злочинність та крадіжки, погану етику робочої сили, низьку якість охорони здоров'я та недостатню освіченість працівників.

Примітка. Складено автором за: [2; 3; 4; 6-14]

За ефективністю інституцій Україна займає 102 місце у рейтингу 138 країн. Оцінка політичних інституцій за опитуваннями Центру Разумова дуже низька. Визначальними чинниками інституційних провалів в Україні, які існували протягом трансформаційного періоду і залишаються до сьогодні, стали суперечності між старими і новими економічними та соціальними інститутами; деструкція вартості та низька мотивація праці, втрата цінності праці та професійних знань (поширеність явища фрустрації, недостатній діяльнісний потенціал рядових професіоналів, байдужість людини до суспільних аномалій тощо); неефективна система прав власності; високі трансакційні витрати, пов'язані із дисфункціями інституціональної системи (зокрема, з поширеністю та латентністю неправових соціально-економічних практик та, відповідно, високими ризиками і високою ціною слідування економічним нормам), відсутністю механізму створення середнього класу; наявність інституційних пасток у сфері освіти, науки та охорони здоров'я; ментальні моделі поведінки; провали у механізмах побудови громадянського суспільства [15].

Як свідчить досвід інституційних трансформацій, роль політичних інститутів важко переоцінити, однак наслідки їхньої дії не завжди приносять бажаний результат. Для того щоб демократична система була дієвою, суспільству варто обирати цінності, сформовані за межами ринку, такі як справедливість, соціальна допомога, прагнення захистити довкілля тощо. Дія ринкових механізмів забезпечує зростання багатства, але породжує та поглиблює нерівність окремих домогосподарств, обмежує їх економічні та суспільні можливості. Аналіз нормативної бази регулювання розвитку сектору домогосподарств свідчить про наявність значної кількості законів України, указів Президента та інших нормативно-правових актів, що створюють певне підґрунтя для урегульованості розвитку домогосподарств, однак значна кількість проблем, пов'язаних з їхньою життєдіяльністю (веденням індивідуальних підсобних господарств, відносинами з іншими суб'єктами ринку в питаннях реалізації продуктів діяльності

тощо), залишається поза рамками нормативно-правової урегульованості [5; 7].

Розвиток інститутів демократії, становлення громадянського суспільства дає змогу зняти соціальні та економічні протиріччя ринкового суспільства, знайти баланс інтересів всіх економічних суб'єктів [5]. Найбільше українські домогосподарства сподіваються на соціальні інститути, що гарантують соціальну безпеку – механізми соціального захисту та соціального страхування. Якість цих інститутів недостатня, про що свідчать дані, наведені у таблиці 2.

Наведені у таблиці 2 характеристики низки соціальних інститутів в Україні у 2016 році свідчать про недостатню ефективність їх функціонування та підтверджують позицію щодо необхідності врахування у дослідженні домогосподарств цієї особливості, що як суб'єкти ринкової економіки вони мають різноспрямовані інтереси, реалізація яких може здійснюватися лише за умови системного підходу у взаємодії різних суспільних інститутів.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Необхідно інституціонально закріплювати соціальні орієнтири усіх видів поведінки домогосподарств, що відображають уявлення людей про своє місце у соціальному просторі і припускають певну систему дій, спрямованих на підтримку або зміну наявного положення. Узагальнення цих складників має підтримуватися спільною ідеєю цілеспрямованого розвитку домогосподарств за сучасними напрямками, здатними формувати таку модель їхньої поведінки, яка забезпечить саморозвиток на основі внутрішніх мотивів і стимулів, що сприяють реалізації стратегій забезпечення їхнього добробуту і всебічного розвитку. Фундамент цих стратегій мають становити пріоритети формування та розвитку людського і соціального капіталу, умови для зростання середнього класу, розширення законодавчих, фінансових, управлінських можливостей для розв'язання соціальних завдань на регіональному рівні, підвищення ролі місцевих громад у забезпеченні комфортних житлових, освітніх, культурних, медичних та інших умов на місцевому рівні.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. 2016-й: політичні підсумки – загальнонаціональне опитування / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>
2. Special Report EU Assistance to Ukraine № 32, 2016. – European Court of Auditors / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eca.europa.eu/en/Pages/DocItem.aspx?did=40134>
3. Ukraine. Data and Statistics. – World Health Organization / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euro.who.int/en/countries/ukraine/data-and-statistics>. 99
4. Демографічна ситуація у січні-вересні 2016 року. – Державна служба статистики України, <http://www.ukrstat.gov.ua>. 97 Death rate. The World Factbook. – CIA / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2066rank.html>
5. Зухба О. Економічна демократія як інститут реалізації інтересів домогосподарства / О. Зухба // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 40-3. – С. 38-42.
6. Квартальний моніторинг переходу у розвитку МСП. Інформаційний бюлетень. К., 5 травня 2017 року.

7. Котис Н.В. Оцінка інституційного забезпечення розвитку сектору домогосподарств / Н.В. Котис // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Випуск 6-1(06) / 2016. – С. 51-55.
8. Національна стратегія побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015-2025 рр. – Київ, листопад 2014 р.
9. Нова українська школа. Нам потрібен не тюнінг системи, а нові результати, – Лілія Гриневич. – Освітній портал «Педагогічна преса», 18 серпня 2016 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.ua/166195-nova-ukrayinska-shkola-nam-potriben-ne-tyuning-systemy-a-novi-rezultaty-liliya-grynevych.html>
10. Однією з головних проблем ринку праці є толерантність до «тіньової зайнятості». – Державна служба зайнятості України, 28 жовтня 2016 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=413659 &cat_id=364661
11. Пріоритети дії уряду на 2016 р. в соціальній сфері/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/sites/default/files/imce/2.6._prezentaciya_reva.pdf
12. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань охорони здоров'я» реєстр. № 2309а-д від 10 грудня 2015 р.
13. Рева А. Майбутня пенсійна реформа спрямована на виконання зобов'язань перед наступними поколіннями. – Офіційний веб-портал Міністерства соціальної політики, <http://www.msp.gov.ua/news/>
14. Реформи в Україні: громадська думка населення http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya1234_4334312
15. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації Результати соціологічного дослідження. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Рабочий%20стол/ставл%20до%20інститутів.pdf>
16. Уряд ухвалив 10 постанов, які кардинально вплинуть на діяльність системи охорони здоров'я. – Урядовий портал, 30 листопада 2016 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249540288 &cat_id=244276429
17. Щодо ситуації на ринку праці та діяльності державної служби зайнятості у січні-жовтні 2016 р. – Державна служба зайнятості України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=401365>